

A millennium századában Erdélyben kihalt főúri családok s visszaemlékezés végső sarjai szereplésére.

(Harmadik közlemény.)

B) *Az utolsó iktári Bethlen grófok.*

(Kihalt 1866.)

Bennek történetünk egyik legragyogóbb neve szállt sírba. A név, melyet Erdély legnagyobb fejedelme, iktári Bethlen Gábor emelt örök emlékkívé.

Eddigi genealogiai tudásunk alapján, Erdély nevezetesebb családjaiban az iktári és bethleni Bethleneket egy törzsből eredetnek vettem. Nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Karácsonyi Jánostól a „Turul“ 1897. folyama II. fűzetében értekezés jelent meg, mely az iktári Bethleneket a bethleniektől külön családnak tünteti fel. Egy délvidéki terjedelmes nemzetségből szakaszolja ki, melynek egyik tagja a XIII. században felveszi a Bethlen nevet, s a temesmegyei iktári uradalom úrává lesz. Mire csak annyi a megjegyzésem, hogy már Erdély történetében a XII. században említék Fejér után egy Bethlent, ki mint tanuló Párisban halt el.

Hogy az iktári nevet Erdélybe hozzuk, vissza kell mennünk a Szapolyai-korra, melyben az iktári Bethlenek már a nemzeti párt részén dandárt vezetnek; vissza a török hódoltság korára, melyben az iktári dominiumot elvesztik, Erdélyben a marosmenti illyei dominiumot kapják, hol Bethlen Gábor is születik, s az iktári nevet aranybetűkkel vezetik be Erdély története lapjára.

A fejedelmi ág még a Bethlen Gábor századában kihalt. A mostan kihalt ág Bethlen Gábor nagyatyja testvérétől jött le. A grófságot 1742-ben nyerték. Az impetrans Sámuel fia, Sámuel, királyi táblai elnök. Fia, szintén Sámuel, átlépett a millennium

századába. Anyja az 1794-ben kihalt Korda grófok, kettő közül egyik utolsó leánya s mint ilyen hozta a Korda grófok nagy örökségét. S ezt a Sámuel († 1818.) ott látjuk azok sorában, kik a kolozsvári színház építési alapját aláírták, még pedig mint a legnagyobb összeg aláíróját. Ennek a harmadik Sámuelnek fia, Domokos, kiben az iktári Bethlenek neve Erdély közéletéből letűnik.

Anyja sárdi Simén Klára († 1848). Előkelő család leánya, még hanyatló éveiben is szépség. Maga a jóság, de azért a régi magyar gazdasszonyok egyik legkiválóan tipikus alakja. A nagy vagyon legnagyobb részét átadta fiának, egyetlen leányának, maga héderfői kastélyában élt. A grófné volt az, kiről fentebb a régi arisztokrata nők képét rajzoltam, gazdasszonyi voltának híre volt. Egyike volt azon dámaírnak, kik még hat lóval útaztak. Sőt a grófné tovább vitte. Nem volt elég kocsis, fulajtár, legény: lovas legények kísérték, kiknek egyike előre lovagolt, minden hidat megvizsgált, a másik előre lovagolt a jószágra, hová indult, hogy jelentse, a harmadikat visszaküldte, mert valauit visszaient. S a sok lovas legény mellett megtörtént, hogy ment Keményfalvára, s a Maroson mint elhagyatott nem mert keresztül menni, ott virrasztott egy kunyhóban, mi különben nem volt terhére, mert éjjeleit levélírással, személyzetének tett rendelkezésekkel töltötte. Lúdpennával, melyet a grófnénak csak én tudtam, mint akkor mondták, temperalni.

Fia, Domokos gróf, ifjan vesztette el apját, anyja neveltje volt, de különezködéseit nem örökölte; középtermetű férfi, barna kifejezéssel, spanyol szakállal, ballábára biczegő járással. Lapjainkban mint az udvarhelyi kollegium felügyelő gondnoka tűnik fel, hol 1832-ben Szilveszter Dénes jogtanárt igatja be.

Majd Kolozsvárt jelenik meg, hol udvara a Korda-ház, ott a Király-utczában, homlokán címerekkel. Egyik terme falán egy nagy családi kép, mely Bethlen Gábor tejedelmet Bécs előtti táborozásában tüntette fel. Mint a kolozsvári színház maecenása jelenik meg, döntőleg abban a vitában, mely a magyar színészetet pártoló város s a német színtársulatot támogató gubernium közt folyt. A gubernium ugyanis azon ürügy alatt, hogy a színház építésből 12000 frt adósság maradt fenn, a színházat bér mellett magyar és német társaságnak kívánta kiadni. Bethlen Domokos gróf Wass Imrével Pergő Celestin társaságáért 1832-ben a 720 frt bért három évre

garantírozta. De azon kikötéssel, hogy német társaság benne ne játszdíék. Azért múlt az idő, folyt a jegyzékváltás a tanács és gubernium között, a németek felváltva azért játszottak. Míg nem a kolozsvári három kollegium fiatalsága közbelépett, a színház ajtajára plakátot ragasztott, melyben a német társaságot felszólítja, hogy „mint magyarrá fejlődésünk gátja“, hagyja el Kolozsvárt, mint latinúl végzi: protestatur et iterum protestatur per patriae hujus Hungariae filios. S mert a felhívásnak sikerét nem látták, június 2-án, mikor a német színészek előadás után haza felé tartottak, az ifjúság a férfiakat körülfogta, elpáholta. S bekövetkezett, hogy Bethlen Domokos és társa fizetési kötelezettsége mellett, a magyar társaság 1832 aug. 20-ától egy maga játszott, s a nemzeti színház ez időtől átment rendeltetése ezéjára.

A politikai élet már forrott. Magyarországon folynak az országgyűlések, Erdélyben 1811-től országgyűlés nem volt, nem akart tartatni a bécsi kormány. De a kedélyek oly magas hullámokat vetettek, hogy megtörtént 1834. február 11-én az úgynevezett húshagyó keddi revolúció, mert egy jogász a piacon levő várdá előtt, mert akkor még szivarról beszélni nem lehet, pipáját a silbak előtt szájából nem vette ki, Juhászt a várdán letartóztatták. Mire az ifjúság gerundiumra kelt, a várdát megrohanta, a katonaság a fellegvárból ledobolt, tűzet adott, vér folyt. S következett, hogy a kormány április 9-éről, május 26-ára Kolozsvárra Erdély részére országgyűlést hirdetett. Kolozsvármegye megtartja híres követválasztó markalisát. Kalotaszeg választóit Gyarmathy Sándor, a Zsigáék apja vezette be lóháton, bandával. A választás, a mint akkor a liberálistákat neveztek, a patrioták két vezérférfiára, az öregnek ezímett Bethlen Jánosra és gr. Bethlen Domokosra esett. Bethlen Domokos letette az esküt, mely nem kevesebbet mondott: esküszöm az egy élő istenre, hogy a vármegye útasításait követem, hazám törvényei fentartása szent ezéjjától sem félelem, sem más valami ok vagy tekintet elinozdítani nem fog. S kezdődik a 34-iki országgyűlés, mely feloszlással végződött. Jött Esztei Ferdinánd főherczeg, s kezdődött a terrorismus és corruptio alkalmazása.

A gróf az 1841-iki kolozsvári országgyűlésen már ott ült a regalisták padsorában, az elnöki zöld asztaltól balra, szemben a követek padsorával. Fekete bársony mentésen, fekete kalppal jelent

meg, csak drága forgója és kardja csillogott. A sötét szín akkori politikai kedélyének színe. A drága forgó és kard az iktári előnév kifejezésre juttatása. Megjelenését nagy figyelem kísérte. De már nem a régi, hallgat, nem beszél. Bécsből jött le, hol házat, villát vett. A conservatívek csoportjához tartozott.

A patrioták és conservatívek tábora már kivált. Keletkezett túl a Dunán a Pecsovies elnevezés. A véres választások. A fiatalság a patrioták táborában. Szekerek repítettek. Ott voltunk Zilahon Teleki László mellett, hol a pecsovies tövishátiakat a szó szoros értelmében a városból kiverték. Boncezidán Wass Samu mellett, hol a fiatalság gr. Bethlen Lajos tábora elébe ment, fogadta mint pecsovies páti, becsalta a Jenői fogadó terített asztalához s addig itatta, míg a boncezidai lovárdában folyt markalison Máriafi főispán constatálta, hogy a patrioták öt, a pecsoviesok csak három ablak-közöt tudnak betölteni. Királyi táblai cancellista, jogász kardoson jelentek meg, mind megyeinek, szavazó képesnek látszott. A conservatívek előtt minden fiatal ember már a Metternich fekete könyvébe való.

A gróf Bécsből lejött a 47-iki országgyűlésre. Királyutezai házába szállt be. Hivat. Prefectusaim, jurium inspectorom öregek, családom ajánlatára felveszem titkáromnak, s lesz azután jószágaim administratora. Jó. Ott reggelizik, mondjuk, palotája oszlopos, tágas folyosóján. Jött báró Récei Ádám tábornagy. A titkárom, mutat reám, liberálista, veti utána hangnyomattal. Bizony gróf, vágja reá az öreg katona, ha fiatalok volnánk, mi is liberalisták volnánk. S ezzel a pártkülönbség végkép ki lett egyenlítve. Ott nála folyt az akkor híres sonkázás, hetenkint, a conservatívek szokott pártgyűlése, estvéként. Gazdag teríték, a buffét ezukrásznak címzett szakácsa és neje, a pinczét számtartója bámultatta. Nekem még betekinteni sem volt szabad. Nem láttam, nem hallottam. Minden politikai szereplésem: hozza be a pisztolyokat. Mi annyit tett, hogy a gróf Berzenezei s mások ellenében ismét secundans. Mentem Szucságba Kelemen Benő híres pisztolyai után, melyekkel maga Nimród se talált volna.

Hogy e gróf egyéniségét jellemezzem, meghívatom régóta kiátásba volt téve, de a kik közelebről nem ismerték, sok csodálatos dolgokat szerettek beszélni. Hogy Párisban mosat. Hogy a

Kolozsvárt megfordúlt virtuozok előadására nem ment el, hanem meghívta, s történt, hogy a zongoraművész verte, izzadott, törölközött, zsebkendőjét földre ejtette: a gróf, ki mellette ült lábával nyújtotta fel. Eszébe jutott az embernek, hogy a midőn a gyermek Mozárt Mária Terézia előtt játszani akar, belépésnél megbotlott, a kis Mária Antoinette volt az első, ki felsegítette. De közelebről ismerve, azokhoz, kik közelében voltak, maga volt a jóság és humanitás. Titkárságom abban kulminált, hogy reggelijénél megjelentem, jelentkeztem mint pénztárnok, nagy ritkán adatott egy-egy ötven rest, de rendelkezett, hogy ennek a szegénynek, annak a megszorútnak ennyit és annyit adjak ki. S ide tartozik, hogy mint nő ember kezdte. Egy szép estén kandalló előtt ült nejével, Wesselényi Zsuzsánnával, beszéltek, hogy kihal az iktári család, s a jó lélek megszánja a grófot, s határozat, hogy elválnak. S azután a grófné őt fiú és egy leány anyjává lett.

Hogy tovább folytassam, a 47-iki országgyűlés vége felé: készüljön, szólta, néhány jóságomba bemutatam, mint a kihez a jelentések be fognak folyni. A Szilágyban fekvő Sülemeden kezdte. Az úton már ott várt a lovas legény, visszarepült, hogy jön a gróf. A kapunál ott állt az egész személyzet, le a béres bíróg, gulyás gazdáig. Leszállt, ott már a fejedelmi vér lépett elejébe. Várta a terített asztal. Tisztartó, számtartó, legényem fáradt, nekik kellett felszolgálni. A titkár úrnak e nines, a nines, zordult reájok, pedig éppen úgy nem volt semmire szükségem, mint a legénynek nyugalomra. Pár nap alatt fogadta a környékbeli birtokosság, mondhatni, hódolatát. Elővezetette lábas jóságait, s azzal tovább indultunk.

Jöttünk be a somkuti hegyen, Baczkára tartottunk, s onnan Szászbanyezára. Szép holdvilágos este volt. A grófban előbb a politikus mélabúja fakadt fel. Azt hiszem, utoljára látom ezt a szép vidéket, az ott lent esillogó Szamost . . . Erdélyt, mely családomhoz oly mostoha volt. Kezdte Bethlen Gábor, testvére István s ennek fiai Rákóczi György által való üldöztetésén. Kiüldözték. Mi itt maradtunk. A török hódoltság megszűnte óta egyre keressük az iktári dominium visszakapását, az akták halomra nőttek, tanulmányozza át. Mert elpusztúl Erdély, s nem lesz birtokom. Metternich vas kezében összeroppan az erdélyi magyarság. Új Horavilág lesz.

Legyilkolják a nemességet. Nem lesz többé e föld magyarok hazája. Nagy őseim hijában ontották véröket. S nem csak Erdély, hanem Magyarország is kihitta már Ausztria haragját. Az európai reactio áldozatra szánta szegény nemzetünket...

E volt a gróf velem való első politikálásának eszmemenete. Miben az akkori conservatívek politikai programja tárult fel előttem Kétségbeesett, de becsületes, hazafias gondolkodás eszmemenete. Mely a Bécsben élők lelkébe dobatott. Kik a nemzet erejét künnről mérlegelték. Gondolkoztam az alatt, de poetikus létemre, ott az őszi sárguló lombok közt robogva, alig birtam felderítésére valamit felhozni. Végül: adná az ég, fejezte be a gróf, hogy a liberálistáknak adna igazat a végzet. Beszéljünk egyébről.

Mikor már azt hittem, hogy hangulata derültebb, reá vezetem a beszédet családja fenmaradásáról táplált gondolatára. Abból az ötletből, hogy ott volt Erdély szépséges női világának legszebbike, a radnóti Bethlenek leánya Adél, kinek szintén özvegy udvarolt. Minek hagyja, kockáztattam a kérdést. De bánatomra. Mert erre a gróf egész lelki világa megnyílt. Hadd pusztúljon ki ez a szerencsétlen család. Éppen elég volt, hogy a baczкаи kastély fogadjon.

Ily elegikus hangulattal búcsúzott el családja tagjaitól, s mondjuk, Erdélytől. Anyja Héderfáján élt. Testvére, iktári Bethlen Kata Koppándról már bejött telelni. A grófné darab ideig gr. Kornis Mihály özvegye, Ádám, Miklós grófok, Clarisse és Anna grófkisasszonyok anyja. A negyvenes évek elején a kollegiumból csak láttuk, hogy bizonyos órákban egy deli férfi lovagol lefelé, s egy ablak kinyílik, fiatal özvegy fő jelenik meg. A grófné Bánfi Miklós neje, s György gróf s Eliz grófkisasszony anyja lett. Anyai ágon az utolsó iktáriak.

Hogy az utolsó iktári grófné családi szelleméről is beszéljek, a mostani kegyelmes úr, Bonczida úra, a negyvenes években kis testvérével Héderfáján, a nagyanyja parkjában, a majom kaliczkája előtti padon, már ott mászkált Gází bácsin, kisededóvjukon, Herdina Gáspáron; ki mikor megunta, reágyújtott egy gyermekdalra, s a két nevendék poseba vágva magát, vele énekelte. A két Kornis fiú 47 végén bölesészet-hallgató. Iskolába menve, reggelenként be-benéztek hozzám, ott a gróftól egyedül reám hagyott emeletbe,

mandula, malozsa, thea sütemény s egyebektől kiűritették zsebökét asztalomra. De hát e mi? Úgy is elfogy, a mint a bétfalusi szekér Brassóból a specerájokkal megérkezett, a konyha mellett ott fekszenek a nyitott zsákok. Következett a vizsga. Meg kellene vizsgáztassuk, mondja a grófné. Feladok a fiúknak. A grófné meghítt egy piaristát. Vacsorálunk. Következett a vizsga, persze éjfél után. Kérdezek én, pompásán megy, kérdez piarista tanárunk, hát esikorog. A grófné az éj felhasználásában kissé anyjához ütött. No Ádám, no Miklós még feleljetek. Álmosok vagyunk, pedig kifogyott a töltés. Clarisse, ki még bizonyíthatja, Clarisse az akkor növendék szépség, hoz Miklósnak köményvizet. Kapóra jött, miért adott anyám, még álmosabbak vagyunk. Azért Ádám gróf a koronázásnál mint a banderium egyik legszebb fiatala tűnt fel nekem ismét. Clarisse grófné felelevenítette a visszaemlékezést, hogy Bethlen Gábor első neje Károlyi leány volt. Most gr. Károlyi Sándorné.

Negyvennyolczba léptünk, a grófné estélyeket akar adni, megbíz, kérjem fel énekelni Szerdahelyi Nellit, az opera első énekesnőjét. Ott ülök íróasztalomnál, két ifjú gróf, Bethlen Miklós, Lázár Kálmán ki vágják az ajtót: Párisban kiűtött a forradalom. Pár nap múlva beállít egy váczi szekeres. Jött a grófné a kincstár kulesával, egy bizodalmas emberével: kísérem. Ott a vasajtó megett, feltárult a Korda grófok s az iktáriak arany, ezüstben úszó kincses háza. Pakoljuk, küldjük Domokosnak, szól a jóságos grófné. De mégis ezt a billikomot, ezt a drágaköves ékszert csak megtartja a grófné. Semmit sem. A család százados tárháza a leggyalulatlanabb ládába került. A fuvaros még nem is sejtette, hogy mi kincset visz. Valamint azt sem, hogy a szegény legény, ki órákig alkudott vele, hogy titkon vegye fel szekereére Bécsig, a mi emberünk, ki őt tartja szemmel, s a kincset kíséri.

A máreziusi napok után a kolozsvári nemzetőrök részére 500 frtot fizettetett ki. A forradalom lezajlása után szintén aláírta az ó-conservativek 1850. áprilisában benyújtott azon emlékiratát, a melyben a további szervezkedés alapjául a magyar alkotmányt kéri vétetni; mire Bach azzal felelt, hogy mint elvetemült izgatók, fejökkel játszanak.

Akkor én ültem. S a fogházzá változott megyeház s a fogolykórházzá változtatott Mátyás király születési házában megírtam

az erdélyi forradalom történetét; s a mint 51 ben szabad volt, Bécsbe mentem kiadót keresni. Megyek a Grabenen, ki lép ki egy házból, a grófné: jaj hogy meg fog örvendeni magának Domokos. Felkisérem, ott van Récei, Toldalagi Ferencz, s ott áll az ajtó sarkánál mundurban Gothárd, a későbbi sztánai birtokos. Hát az úr szabadon sétál, s kiket lapjával, mit házamnál szerkesztett, elbolondított, azok egyike nézze itt áll, kér hogy volt prókátoromnál érte antiehambrirozzak. A kegyes grófnének már az első hang elég volt. Miféle kalap, épen, mint az én székely jobbágyaimé. Kossuth-kalap volt, rajta még szalagján a fejér esatt. S azzal vége volt Visszatért elegikus hangja. A hazáját sirató magyar. Mi van szegény Erdélylyel? Megáradt a beszéd. Végül jószágosan figyelmeztet, hogy itt csak olyan világ van, hogy a belga követ fiát a rendőrség bevitte, megberetváltatta; kalapot hozatott, nem eresztett az utczára Kossuth-kalapommal.

Igy láttam a két utolsó iktárit utoljára. A gróf nem érte meg, mit egykor kívánt, hogy a liberalistáknak adjon a végzet igazat. Nagynevű családja hosszú sorát Bécsben 1866 márcz. bekövetkezett halála zárta be.

C) *A keresztszegi Csáki grófok erdélyi ága.*

Egy másik név, mely Erdély közléte egén elsőrendű esilagként ragyogott századokon át.

Ósfészkek Biharmegye, Keresztszeg. Mint erdélyi vajdák, a Szapolyai-ház lobogója alatt folytatott pályájuk Istvánban († 1605) éri el a család hazafias szelleme tetőpontját, ki Mihály vajdát kiveri, s az erdélyi rendek mint a haza megmentőjét üdvözik. Ezen István után ágaznak el a Csákiak szepesi, tatai ágra, míg a többi ág itt mint az almási, egeresi, esákgigorbói uradalom birtokosa folyt tovább, Kolozsmegye főispánságát csaknem fiúról-fiúra szállítva.

A nagy Csáki István unokájában kiszakad egy ág, mely abban a Csáki Annában († 1794), ki mint özvegy Bethlen Miklósné „Mennyei ügyekezett és mennyei oltalom“ czím alatt imádságos könyvet írt, s élte 67 éves korában 1791. okt. 20-áról a kolozsvári konviktnak ezer frt alapítványt tett, kihalt.

Az erdélyi ág a millennium századára lejött nemzedéke János kolozsmegyei főispántól indul: két gyermeke van, József és Rózália

b. Józsika Jánosné, egy fejedelmi megjelenésű dáma, ki mint fentebb érintettük, Kolozsvár város kulturtörténetében nyomokat hagyott.

József (1782—1848) Erdély leggazdagabb családai egyikébe, a Rhédei családba házasodott, s maga is Erdély egyik leggazdagabb főúra hírében áll. De már Sándor, valamelyik magyarországi ág ivadéka csődben jött le a századra, mi úgy látszik 1832-ben végződött. S már szállóigévé vált a Csáki szalmája. S már száll tovább az adoma, hogy az erdélyi s egyik magyarországi Csáki ág perel, s nem akarják egymást atyafinak tekinteni; végre családi gyűlést tartottak, s azt kérde az egyik magyarországi az erdélyi Csákitól; szép örökséged után mennyivel szaporítottad vagyonodat? Biz én, felelte, nem hogy szaporítottam volna, de pár százezer forinttal megterheltem. Bravó, kiáltott fel a magyarországi, nincs helye a további pernek, ki így tud gazdálkodni, Csáki vér van benne.

József gróf magas, szikár alak, a XIV. Lajos-kori márkik tartásával. Nem hivataloskodik, nem politizál, a gazdát játszodja. Versenyzeteti almási uradalmát Zsibóval, Fejéregyházával. A kastélyal szemben fekvő Dezsővára romjait bontatja, istállókat épített belőle. Üveghutát folytat. Hozatja a teméntelen gépet. Nagy lábon élt, igazi gavallérkép jelent meg, leggazdagabbjaink közt említették. S a mikor negyvennyolczban meghalt, az ingó hagyaték jó része a használatlan, használhatatlan gazdasági gépek halmazza. S aféle teher, mint az a mesés néhány ezer forint adósság, melyet egy akkor ismert fodrász egy sárga rigóból szaporított fel.

A Rhédei leánytól két gyermeke maradt: György és mi akkor nagyot jelentett, Csáki Láli. Ez a exotikus név Eulália, Ferencz császár akkori nejeről, az akkor híres Eulália napról, melyen a téli idő daczára mint gyermekek kigyúltünk a tordai piacra nézni a tűzijátékot. Csáki Láli a negyvenes évek bámúlt, irigyelt tárgya, magas, halvány, érdekes alak. Különösön mióta Biharmegye nábob ifja, Komáromy György elbűvölő alakja egy farsangon feltűnt, s Csáki Lálit részeltette a legnagyobb kitüntetésben. Komáromy a későbbi szabadsághős, emigráns, akkor egy Adonis, monoklival, s mi népszerűségét megalapította, hófehér, selyem szilágyi gubájával, melyről csak a gyöngyös Gyerőfiek könnyen hulló drága gyöngyei hiányoztak. Kolozsvár úri körének akkor egyik multságát

az esti, fáklyás szánkázás képezte. Kivonúlt szánkák, zörgős fogatok sokasága, egy úr egy dáma, az úr hajt, hátul egy úrfi égeti a fáklyát. A báméskodó népség között szállott a hír, hogy a Csákiak, a Komáromy szánja lovai patájáról csak úgy fognak repülni, az ezüst patkók.

György gróf, vagy mint nevezték, Csáki Zsorzsz, már közepes, karesú termet, a család szép típusával, ritka fehér arcz, a nélkül, hogy halovány volna: a forradalom után lépvén fel, demokratikus megjelenéssel. A nagymási uradalom még fényt adott nevének. Első neje Nalácz Jozefa, gondolom, az utolsó báró Nalácz leány, második gr. Thoroczky Eszter. Három fiú, három leány atyja. Miklós, mint gyermek, József, mint nagytudományú chemikus és tanár ifjan halt meg. Ritka népszerű egyéniség, a Csákiak mindenkinek nyitva levő tárczájával. A helyett, hogy gazdaságának élne, Kolozsvárt szeretett élni. S a vége a lett, hogy egyik házam új bérlője Almásról érkezik, jönnek a társzekerek, ökrös, bival fogatok hosszú sora; hat bival szekeren hat koporsó volt; le megyek, miféle temetés, miféle koporsók? ott fekszenek sorjában. Semmi temetés, semmi koporsó, felel a bérlő, felozlattak a nagymási üveggyárt, üvegtöredékek vannak benne. Csak később jöhettünk reá, hogy a nagymási uradalom, a Csákiak utolsó birtoka töredékeit fedték a koporsók. Az utolsó Csáki szalmát.

Dezsővára lerombolása nem mentette meg őket.

D) *Az utolsó marosnémeti Gyulai grófok.*

A nemzeti fejedelmek korában Gyulai Ferencz váradi kapitány Erdélybe szakad, elveszi a szombatosságért notázott Pécsi Simon kancellár leányát, notáján kapja az udvarhelyi Andrásfálvát, majd Maros-Németit; s fia Ferencz 1694-ben báró, 1701-ben gróffá lett; s egy családot alapít, melynek egyik ága mint katona család visszazakadt Magyarországra, a másik ág Erdélyben polgári életet élt s a millennium századában mind a két ág kihalt.

Két század alatt a két ágból, melynek egyike sem volt népes, öt tábornokot, egy altábornagyot, s ki legmagasbra vitte, egy hadszertárnokot adott a Gyulai család. S az Akadémia alapítványaihoz 44,000 forinttal járultak.

A katonai ág szellemének egyik emlékét ott látjuk Görtzben, egy park szökőkútjában, reávésvé, hogy egy gróf Gyulai állította. Az utolsó, 1886-ban elhalt Gy. Sámuel tábornok fiává fogadta Jaworzik Adolfot, ki felvette a Gyulai-Jaworzik nevet, s 1898-ban a Szentkereszti és Haller családok ellen megnyerte azt a pert, melyet a torontálmegyei Sárfalva, Nagy-Ószi és Nyerő uradalmak felett Gyulai jogon örökösödés czímén folytattak.

Míg ezek künn nagyra vitték, az Erdélyben maradt ág két nagyobb jószágán, mi az utolsó ivadéokra is lejött, gazdálkodott, s folytatta csendes polgári életét, s az elsők közt voltak a nemzeti szellem fejlesztése mezején. Maros-Németi, s ott a kolozsvári főtér nyugoti oldalán a Gyulai-ház emléktáblát érdemelne. Nem is tudjuk, a Döbrentei, a Bölöni Farkas Sándor, vagy az utolsó Gyulai nevének kellene-e nagyobb betűvel véteni rá.

A század elején, mikor az Aranka-féle Nyelvmívelő társaság belefűlt a napoleoni hadjáratok zajába, Gyulai Ferencz gróf meghitta fia s három leánya mellé Döbrentei Gábort. A fiatal Döbrentei († 1851) lángoló hazafi érzettel jött, folytatta az utolsó Gyulai nevelését, s nővérében, Franciskában, gr. Wass Györgynében oly honleányt nevelt, kinek kezdeményezésére a főúri asszonyok megalakították a kolozsvári hosszasan virágzott női olvasó kört, nagybecsű könyvtárral, különös tekintettel a magyar irodalomra. Kinek leánya az irodalomban is fellépett. A család Kolozsvárt telet. Döbrentei a század második tizedében, Kolozsvár tudósaiból egy irodalmi kört alakított, s alapította s szerkesztette az Erdélyi Múzeumot, időhöz nem kötött füzetekben. Erdély első folyóiratát, melynek hatása Kazinczyt Erdély beútasására, s erdélyi levelei megírására indította. Ennek a mozgalomnak a Gyulai család volt a központja. S a felköltött szellem befolyt a kolozsvári színház építésére.

S mondjuk befolyt Bölöni Farkas Sándorra. Farkas Sándor ott lakott a Gyulai-házban, a földszinten, a főtérre nyíló ablakkal, mely akkor nem volt bolt. Mint tanuló, a kollegiumi olvasóköri nevében köszöntöttem ott az alkalomból, hogy fogalmazóvá neveztek. S a midőn kezdem: Méltóságos úr! s elmondom mondókámat; kezdi az ő böleselő modorában: Köszönöm stbi., de nem vagyok méltóságos úr. Mire ezzel a megjegyzéssel tartozunk most, hogy akkor Erdélyben a nagyságos a grófokat, bárókat illette, kik

utánok következtek, a méltóságos járta. S válaszában mintha mondta volna, hogy megjártam Amerikát, megírtam „Útazásomat Észak-Amerikában», mi óriási szenzációt okozott, s azért tovább körmöltem még hat évig mint guberniális cancellista, s most a sír szélén vettek észre: mert két évre, éppen e házban meghalt. S vétettem róla gipsz maszkot. Hogy gróf Béldi Ferencz éppen Farkas Sándor választotta kísérőjéül, arra a Gyulai-ház befolyhatott. S az útazásából kiíradt liberálizmus sugarából a Gyulai-házra is kell hogy jusson, mint a kívül folytatott levelezései már napvilágot láttak.

S most jöttünk az utolsó Gyulai grófra, Gyulai Lajosra, Döbrentei nevendékére, Farkas Sándor barátjára. A gróf utolsó éveiben egy jól megtermett férfi, azon akkori típusból, melyet Kendeffy Ádám, Bethlen Ádám, Bethlen Leopold, öreg Bethlen János, Nemes János s hogy úgy szóljunk, Deák Ferencz képviselt. Imponáló alak, mint volt az akkori arisztokrácia és főnemesség. A gróf szép férfi, nemes s különös szelid vonásokkal, bölcselő lassú beszéddel, egy főpap benyomásával. A harminczes években egyike a politikai életet felferő patriotáknak. Szelid természete követségre nem pályáztatta, mint regalista foglalt helyet az országgyűléseken. 1841-ben a trias egyike, kik az Erdélyi múzeum felállítására eszméjét az országgyűlésen felvetik, ő családja nagyszerű múzeumtárgyait ajánlja fel. A forradalom után Pesten élt az „Angol királynő“-ben. 1851-ben ott látom a kávéház egyik reggelijénél, vele egy karesű bajusztalan fiatal, mintha apa és fiú volna: unokaöcsese Kuun Géza gróf volt, kit akkor először láttam s azt a benyomást tette reám: ariszokrata, fiatal s már is orientalista. A gróf Pesten élt, de minden tavasszal lejött, mint a szállóige tartotta barabolyra. Sajátlag, mint a Deák Ferencz politikája tolmácsolója.

A hatvanas folyamán közelebb jutottam. A 61-iki országgyűlés lefolyása alatt kedvet kaptam még egyszer politikai lapot szerkeszteni. Megvettem a „Korunk“-at, s hogy központon legyek, kiköltöztem a főtérrre, kivettem a gróf házát, melynek emeletén számára lakás volt fentartva. Fogadtam a gróft, s első kilépése volt a látogatás, a mint ezímezte, a házi asszonynál. Aztán kezdte napirendjét. A szomszédos Úri Casinoba ment ebédelni, vacsorálni, a többi időt otthon töltötte, fogadott, olvasott, írta naplóját. Ha valami újdonság volt a politikai téren, átmentem, bölcselő modorán

tartózkodva politizált. Jobb jövőt remélve, jobb jövőre bátorítva. Megmaradva mi volt, liberalistának, igaz hazafinak, faltörő politika nélkül; örvendett, hogy megérte az Erdélyi múzeum és múzeumegylet megalakulását. Megérte a 67-iki kiegyezést, az alkotmányos élet visszatérését az újkori Magyarország kialakulásának beindulását. Az Akadémiának maga 21,000 frtot adott.

Nős soha se volt. A Gyulai grófok erdélyi ágát 1869-ben zárta be. Mit a magyarországi ág is nem soká követett.

Szellemét, Maros-Németi ős fészket gyönyörű parkjával, gróf Kuum Gézára hagyta, egyik nőtestvére fiára. Naplója elejét „Gyulai Lajos gróf naplótöredékeiből 1815--34” ezím alatt kiadta.

E) *A hallerkői Haller grófok kaplyoni és kerelőszentpáli ága.*

Ninesen főúri családunk, mely oly népesen, oly fényben lépett volna be a századba, s oly sebesen rohant volna lefelé. Nürnbergből jöttek, előbb Bécsbe, majd Budára, összeköttetésben a Fuggerekkel, azon kor Rotschildjeivel; a második nemzedék már Erdélyben, Szebenben van, hová a mohácsi vész után, mint Seivert — Ung. Mag. III. 141. — írja, félelmében vonta magát a szászok közé. Vagy, mi hihetőbb, mint az osztrák ház expositurája, s itt a Keményekkel összeházasodva magyar lett. A legmagasb állásokig emelkedtek.

Politikus, eszes, szerző család. De azért ritterek maradnak, a lovagregényes jelenetek csak úgy hemzsegnek a család történetében. Bizonyos idealismus jellemzi, mi néhány tagját írásra készíti. *Gábor* a Diarium írója, 1630-ban akadémiaira megy, ott ül négy évet. Naplót, Albumot vezet, mely utolsóba herezegek írnak. A mint hazajött, még a napot is megjegyzi, melyben visszaöltözött magyarnak. A bibliát tizenkétszer olvasta el. Várad kapitányságot viselt. Végül is a török lenyakasztatta. *Jánost* Apafi Fogarasba fogságba vetteti, hol négy évet ült, idejét a század elején annyira ismeretes Hármaskönyv fordítására fordítja. 1691-ben kinstáruok. (Élete, Tud. gyűjt. 1828. 89.) *László* (1717—51) a Telemachot fordítja. (Hoványi II. 72.) A most élő legifjabb nemzedékből *Béla* expatriálta magát, Heidelbergben egyetemi tanár.

A millennium századára négy ágban jöttek le: a fejéregyházi, ugrai, kerelőszentpáli és kaplyoni ágban. Mely két utolsó kihalt.

a) A kaplyoni ág.

A belsőszónoki Kaplyont Gábor († 1608.) kapja Boeskaitól, hazafi érdemek jutalmául. Az ötödik izben jött elő János, kiben a kaplyoniak egyik ága korábban kihal.

Ez a Haller *János* volt az, kit id. Wesselényi Miklós Csáki-Gorbón ostrom alá vett, s mert, mint a fáma beszélte, fent protectioja volt, Wesselényi Kufsteinba jutott. S az, kiről Kolozsvárt a sétatér melletti Haller-kertnek nevezett kerti helyiség nevét kapta. Erről a Jánosról járta a század elején az adoma, hogy gyönyörű neje mellett, bár pupos volt, háremet tartott, s bele került Csuesuj kolozsvári primás neje, egy szépséges magyar menyecske, kit hegedűjével magának bájolt. Az adoma szerint, Csuesuj utána ment nejének, de ekkor János gróf Somkutra szállíttatta, hol Csuesujt elpáholták. Miért Bécsbe futott, kérelmét térden esuszva, mintegy vízsla szájában esuztatta a felség kezébe. S mikor rimánkodására a felség többször ismételte schon gut, schon gut: Csuesuj Somkutot értett. Ferencz császárnak is ez szokott volt a kihallgatásoknál vég-szava lenni: abban az időben szállóigévé vált.

A gróf 1790 tájt meghalt, de neje elérte a XIX. századot. Neje gróf Nemes-Zsuzsánna volt. Ez Mária Terézia alatt szülőivel Bécsben élt. Ritka szépségű leánynya fejlődött, az udvarnál is feltűnt, s a fiatal trónörökös szemet vetett reá. Egy szép napon a szép Zsuzsánna Bécsből eltűnt, senki sem tudta hová. A trónörökös 1773-ki erdélyi útjában fedezte fel, a szebeni zárdában, a hol vezekelt. Egy más szép napon Szebenből is eltűnt, s csak a trónörökös tudta, hogy Gráczban tűnt fel, de nem a világnak. Hogy Bécsbe visszatérhessen, férjhez adták a rútt, puja, púpos János grófhhoz. Ki különben, mint Haller György és Csáki Borbára grófné egyetlen fia, gazdag ember volt. S akkor történt Zsibó ura ostromlása. A gróf halála után a grófné Kolozsvárra vonúlt, ott a Haller-kertben élte le napjait. Látta a napot, a melyen Ferencz császár s Augusztá császárnéja kertjét meglátogatta, s még mi is láttuk az emlékoszlopot, s előtte a kőpadot, melyen a császári pár megpihent, s emlékére a grófné emeltetett, s melynek feliratát, mint későbbi népkertben áhitattal olvastuk. A maig fennálló emeletes kerti lak, bár a grófné 1820-ban elhalt, a harminczas években is

zárva volt, s csak a fáma suttogta, hogy József császár képe, szobra diszít. Így beszéltek akkor.

A kaplyoni ág a századra gróf Haller *Istvánban* († 1839) szállt le. Kinek csak két leánya, Czeczília gr. Eszterházi Dénesné, Borbára gróf Bethlen Józsefné Radnót úráé. Két fejedelmi alak. Kolozsvárt a vasárnap délelőttek bámúlt alakja. A mint rendesen gyalog templomba vonúltak, utánok esattos, kamáslis, quekkeres lakú, sárga udvari színben, vitte utánok karján a shalt, kezében a bársonykötésű, ezüst kapesos, kereszties imakönyvet.

b) A kerelőszentpáli ág.

Ennek az ágnak fényesebb a pályafutása. Köz és katonai pályán magas fokig viszik. Nagyszerű házasságokat kötnek, az utolsó gróf Kohári, Grasalkovics, Károlyi leány anyai ágon haladhattak fel, ki alapítja s grófságot nyer 1710-ben, István gróf országos elnökig. József grófnak a Kohári leánytól három fia született, kik a század első felében tekintélyes állásokat töltöttek be.

Ferencz katona, tábornok. Mint horvátországi bán vonúlt vissza negyvennyolczban. Igazi katona alak. A forradalom után Mátéban élt elvonultan, gazdaságának. Nőtlen volt. Életrajza, képe kijött a Vasárnapi Ujság 1856-iki folyamában.

Ignác, ki szintén nőtlen maradt, bírta és lakta a kerelőszentpáli kastélyt, a történeti nevezetességű kastélyt, a mennyiben Békés Gáspár elvesztvén Báthori Istvánnal szemben trónkövetelési csatáját, itt menekült át a Maros vizén. Ignác gróf a negyvenes években küüllői főispán. Nagy irodalombarát, szép könyvtárral, benne a Haller grófok képekkel illusztrált geneológiája, mely a családot Nimródig vitte fel. A vásárhelyi táblai kancelláriáról Dózsa Danival gyakran vendégének vitetett. Elkisértük a márkálisokra, Dieső-Szent-Mártonba, hová négy szürkével hajtatott. Elkisértük vasárnapokon kápolnájába, hol a gróf szeretet ministrálni, kedvenc papjának Kolozsinnak, ki bátyja volt annak a Kolozsinnak, ki mint pesti jogász Lamberget leszurta.

Kedveért pntek napokon mi is bőjtöltünk, de a kastély alatt folyó Maros minden hala megjelent asztalán. Az Ignác-napok nála egész márkálisok, ott volt a vármegye minden tisztviselője, pohárköszöntőkben kifejezésre juttatva roppant közkedveltségét. Ott vol-

tak a majdnem legliberalisabb hírben álló vármegye notabilitásai: tanesi Földvári Ferencz főbíró, kit „Erdély családaiiban“ korunk legszebb férfiának neveztem, Vita Samu vicispán Haranglábról, a Pekriek, Kispálok, Ujfaluak, Csapóról a Rezek s Mártonfi Ignác a korán elhunyt költő. Jármý Dani szolgabíró Bessenyőből, kiről másutt már elbeszéltem, hogy Dózsával kísértük járásába, faluról-falura, s valamely uraságnál elköltött reggeli, ebéd után kilépett a grádcsra, ott várta a falu, s egy-két óra alatt a falu minden perét kedélyes modorával közmegelegedésre letárgyalta, mihez ma egy tuezat penna kell.

Az is a grófot s korát rajzolja. Vonúlt lefelé a svalizsének regimentje, a gróf ebédre hitta az egész tisztikart. Fényes gavalérok fejez egyenruhájokban. Köztök egy fiatal tiszt. Kérdjük, miért látszik mellőztetésben? Az egy bécsi üstgyártó fia, pénzen, 30,000 frton most vette sarzsiját.

A családot *Lajos*, ki szintén Szent-Pálon élt, folytatta tovább. Fiában *Lajosban*, ki mint fiatal, a 48 iki agyagfalvi gyűlésen párduez kaczagányosan jelent meg, de bár nős (báró Apor leány volt a neje) ez ágat befejezte. Apa, fiú nem viselt hivatalt. Minketöt a lovakban találta gyönyörét. Az apa négy arabs lovat hozatott. Oly gondozásban részesültek, hogy térdig jártak szalmában, de azért siratták Arabiát. Az öreg gróf folyvást olvasott.

Sajátlag Ignác gróf zárta le az ágat, 1870-ben történt halálával.

KÖVÁRY LÁSZLÓ.